

ДОВІРА ДО ВЛАДИ ЯК РЕСУРС РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА**TRUST IN GOVERNMENT AS A RESOURCE FOR SOCIETY DEVELOPMENT****Остапенко М.А.,***докторка політичних наук,**професорка кафедри політичних наук**Українського державного університету імені Михайла Драгоманова***Бунгеа Л.С.,***аспірантка кафедри політичних наук**Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

Стаття присвячена аналізу довіри як складного і багатовимірного феномену, який обумовлюється низкою чинників і має динамічний характер. Акцентовано увагу на теоретичних підходах осмислення феномену довіри. Зокрема автори статті звертаються до положень інституційного (який поєднує ідеї інституціоналізму і неоінституціоналізму) і політико-культурного підходів, а також теорії соціального (і політичного) капіталу. Використання окресленої методологічної основи дозволило розглянути довіру як соціальний і політичний феномен, що забезпечує розвиток демократичного суспільства. Наголошено, що довіра є одним із чинників ефективної діяльності інститутів державної влади, політичних партій та організацій, інших державних та політичних акторів, а також взаємодії держави і громадянського суспільства. Зроблено спробу осмислення довіри як одного з ресурсів стабільності політичної системи і суспільного розвитку.

Довіра є основою соціального і політичного капіталу, які позначають якість соціальних і політичних зв'язків. Визначено, що політична довіра є продовженням і певним втіленням соціальної довіри і навпаки. Ресурсний потенціал довіри розглянуто через призму комунікативного і ціннісного вимірів, зокрема через такі характеристики як прозорість та відкритість влади; залучення громадян до політичного життя і прийняття політичних рішень; діалог між владою та суспільством. Наголошується, що відкритість у комунікації влади і суспільства зміцнює соціальну і політичну довіру. Закритість у комунікації влади та суспільства є сприятливою умовою для втрати політичними інститутами підтримки суспільства та довіри до них.

Окремо зроблено огляд особливостей довіри українців до влади в умовах російської військової агресії. Вказано на консолідувальний потенціал і можливості довіри як своєрідної «опори» для суспільства в умовах війни.

Ключові слова: довіра, політична довіра, соціальна довіра, громадянське суспільство, комунікація, діалог, війна, демократія.

The article is devoted to the analysis of trust as a complex and multidimensional phenomenon, which is determined by a number of factors and has a dynamic nature. Emphasis is placed on theoretical approaches to understanding the phenomenon of trust. In particular, the authors of the article refer to the provisions of the institutional (which combines the ideas of institutionalism and neoinstitutionalism) and political and cultural approaches, as well as the theory of social (and political) capital. The use of the outlined methodological basis made it possible to consider trust as a social and political phenomenon that ensures the development of a democratic society. It was emphasized that trust is one of the factors of effective activity of state power institutions, political parties and organizations, state and political figures, as well as the interaction of the state and civil society. An attempt has also been made to analyze trust as one of the resources for the stability of the political system and social development.

Trust is the basis of social and political capital, which indicate the quality of social and political connections. It was determined that political trust is a continuation and a certain embodiment of social trust and vice versa. The resource potential of trust is considered through the prism of communicative and value dimensions, in particular through such characteristics as transparency and openness of government; involving citizens in political life and making political decisions; dialogue between the government and society. It is emphasized that openness in communication between the authorities and society strengthens social and political trust. Closed communication between the government and society is a favorable condition for political institutions to lose public support and trust in them.

A separate review of the peculiarities of Ukrainians' trust in the authorities in the conditions of Russian military aggression was made. Its consolidating potential and capabilities as a kind of "support" for society in war conditions are pointed out.

Key words: trust, political trust, social trust, civil society, communication, dialogue, war, democracy.

Постановка проблеми. Одним із важливих чинників, що забезпечують розвиток демократичного суспільства, є довіра. Це може бути довіра до органів влади, довіра до співгромадян, довіра до засобів масової комунікації тощо. Довіра є однією з умов ефективної діяльності інститутів державної влади, політичних партій та організацій, державних та політичних діячів, а також взаємодії

держави і громадянського суспільства. Довіра є основою соціального і політичного капіталу, які позначають якість соціальних і політичних зв'язків.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Феномен довіри досліджується в межах таких наук як філософія, соціологія, психологія, політологія та інших. Проблема довіри в політиці

в цілому, зокрема довіри до окремих суб'єктів влади, є об'єктом уваги багатьох фахівців. У науковому полі актуалізація цього питання призвела до формування низки теорій та підходів вивчення цього складного феномену. Дискусії з цієї теми розгорнулися наприкінці ХХ століття в працях Ш.Айзенштадта, Б.Барбера, С.Ліпсета, Н.Лумана, Б.Міцтел, Л.Роніджера, А.Селігмана, У.Шнейдера, П.Штомпки та інших. Щодо українських вчених, то різні аспекти політичної довіри аналізують Г.Атаманчук, О.Бабкіна, Є.Головаха, В.Ігнатов, А.Ковальова, О.Крутий, Н.Макєєва, В.Мальцев, І.Мартинюк, С.Наумов, В.Нечипоренко, Н.Паніна, Ю.Пахомов, А.Ручка, Г.Сатаров, А.Хохлова та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній науці є спроби концептуального осмислення феномену довіри. Дослідники вивчають зміст поняття довіри через контекст функціонування політичних інститутів, особливостей політичних процесів. Також приділяється увага проблемі впливу політичних суб'єктів на довіру до влади з боку суспільства. Слід виокремити звернення науковців до висвітлення особливостей довіри в умовах авторитарного і демократичного політичних режимів. Ці та інші дослідження базуються на трактуванні довіри, зміст якої поєднує раціональний й ірраціональний компоненти. Так, на думку В.Кондрашової-Діденко та Л.Діденка, довіра – це «віра, виправданий/невиправданий ризик, культуросоціальний ресурс» [1, с. 5]. О.Кожем'якіна аналізує співвідношення раціонального та ірраціонального компоненту в її структурі, підкреслює аксіологічне значення довіри для соціальної взаємодії [2]. А.Міщенко наголошує на тому, що довіра відтворює раціональні та ірраціональні переконання людини; основою довіри є досвід, знання (раціональний компонент), що доповнюється ірраціональним компонентом (вірою) [3].

Проблема політичної довіри є предметом дослідження багатьох наукових праць. Разом з тим, є питання, що потребують подальших уточнень і наукового осмислення. Зокрема науковий інтерес викликає ідея, висловлена Н.Луманом та П.Штомпкою щодо зв'язку довіри і недовіри, його прояву у невизначених ситуаціях, за умов небезпеки та ризику [4, с. 52]. Отже, метою нашої наукової розвідки є спроба осмислення довіри як одного з ресурсів стабільності політичної системи і суспільного розвитку, її консолідуючого потенціалу і можливостей в якості своєрідної «опори» для суспільства в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Осмислення проблеми довіри до влади варто розпочати з окреслення основних суттєвих ознак поняття довіри. У науковому середовищі

використовують поняття соціальної і політичної довіри.

Досліджуючи сутність поняття політичної довіри, А.Карнаух та Л.Зайченко виокремлюють такі його складники:

- це певний ресурс розвитку й передумова досягнення політичної консолідації та соціальної злагоди;
- основа для формування стабільності політичної влади у довгостроковій перспективі;
- складова механізму легітимації влади через формування політичного курсу органів влади, їх соціальної підтримки, стратегії економічного розвитку тощо;
- чинник демократичного розвитку суспільства [5, с. 64].

Водночас згадані науковиці акцентують увагу на важливості осмислення психологічного і політико-культурного виміру політичної довіри. Зокрема вони відмічають, що політична довіра пов'язана із впевненістю політичного вибору людини, готовності з боку громадян підтримати політичних суб'єктів, політичні сили та їхні програмні положення. Довіра, серед іншого, обумовлена особливостями політичної свідомості та культури громадян, ставленням до конкретних суб'єктів політичного життя [5, с. 64].

В осмисленні феномену довіри і політичної довіри зокрема, сформувалися декілька наукових підходів, серед яких інституційний (поєднує положення інституціоналізму і неоінституціоналізму), політико-культурний і теорія соціального (і політичного) капіталу [5, с. 64]. В межах цих підходів акцентується увага на поєднанні детермінант (культурологічні; інституційні; соціальна взаємодія) і вимірів цього феномену (мікрорівень (особистість) і макрорівень (група, суспільство)).

Щодо інституційного підходу, то його представниками вважають Дж.Коулмана, Д.Старка, К.Шепсла, та інших. Науковці вважають, що рівень довіри до політичних інститутів залежить безпосередньо від їхньої успішної роботи та задоволення потреб суспільства. Тобто певні особи та політичні інститути мають виконувати покладені на них обов'язки, адже суспільство їм надає кредит довіри, наділяючи їх владою. На мікрорівні увага акцентується на конкретній особистості, що наділена владою та якій громадяни делегували своє право на представлення власних інтересів. На макрорівні основою довіри є оцінка громадянами рівня загальної ефективності управління державою, що відтворює систему політичних інститутів, лідерів і «правил гри».

Прихильниками культурологічного підходу є Г.Алмонд, Р.Інглехарт, М.Леві, Р.Патнем та інші. В основі цього підходу довіра до політичної сфери і політичних інститутів на мікрорівні зумовлюється сформованою системою норм та цінностей

окремої особистості. Макрорівень відтворює особливості сприйняття політичного життя певною спільнотою, великою групою людей, народу, що зумовлені серед іншого культурним досвідом. У цьому контексті Р. Патнем зазначає, що довіра є суспільно-політичною цінністю та ресурсом стабілізації розвитку соціальної системи, є елементом соціального капіталу, що має самостійне моральне значення; це не просто набір функціонуючих інститутів, це «клей», що утримує їх разом [6, с. 167].

Довіра, як явище культурологічного виміру, є одним із базових елементів демократії і пов'язане із цінностями відповідальності та авторитету суб'єкта політики, відтворює рівень політичної свідомості та культури як цього суб'єкта, так і суспільства загалом.

У. Мішлер та Р. Роуз запропонували бачення феномену довіри, яке об'єднує культурологічний та інституційний підходи. На їх думку, довіра залежить від міжособистісної довіри, дій влади, її комунікації з суспільством та набутого людиною досвіду [7, с. 37]. Вчені вважають, що рівень довіри до політичних інститутів корелюється за рахунок досвіду, що людина набуває все життя. Саме це об'єднує культурологічний та інституційний підхід, адже для першого характерним є ранній життєвий досвід, а для другого – пізня соціальна адаптація та досвід усвідомлення оцінки ефективності роботи політичних інститутів. Таке бачення згадані науковці визначають як «модель довічного навчання» [8, с. 74].

Р. Патнем, Р. Леонарді та Р. Нанетті у праці «Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії» зазначають, що довіра виявляється тільки в процесі колективної діяльності, під час формування соціального капіталу та є тією якістю особистості, що визначає її добробут. На їхню думку, в суспільстві відбувається економічна стагнація, якщо люди не схильні до кооперації з іншими, а довіряють тільки своїм родичам [9, с. 136].

Д. Коулман вважає, що для побудови соціального капіталу необхідний суспільний договір між громадянами і державою, наявність певних соціальних норм, а також високого рівня довіри в суспільстві. Капітал спочатку є нейтральним. Чи принесе він користь чи шкоду організації, залежить від методів його використання [10, с. 129].

Серед інших дослідників, теорії яких поєднує використання концепції соціального капіталу, є праці П. Бурдьє, Н. Лумана, Т. Парсонса, А. Селігмана, Ф. Фукуями та інших. Зокрема, П. Бурдьє розглядає довіру як соціальну взаємодію, що орієнтована на те, що з високою ймовірністю дії окремих індивідів, груп чи інститутів будуть відбуватись згідно очікувань, що засновані на взаємних зобов'язаннях [11, с. 82].

Т. Парсонс вважає, що довіра – це один із ключових факторів суспільної стабільності, що є запорукою для досягнення важливих цілей, наголошуючи тим, що наявність політичного капіталу є вкрай важливим [12, с. 35].

Один із засновників теорії соціального капіталу – П. Бурдьє, вказує, що соціальний капітал може трансформуватися в інші форми, зокрема «в економічний, культурний, політичний та інші види капіталу» [цит. за: 5, с. 63]. Виокремлення згаданих видів капіталу дозволяє науковцям аналізувати соціальну і політичну довіру. Перша характеризує довіру до близького оточення (близьких і рідних людей, до сусідів, загалом до людей), розкриває соціальний аспект феномену довіри. Друга вказує на політичний аспект феномену, зокрема позначає «довіру до політичних акторів, до політичних інститутів, до національного уряду, парламенту, місцевої влади, поліції, армії» [13, с. 347]. Соціальна і політична довіра можуть бути пов'язаними, але водночас є окремими поняттями.

За оцінкою фахівців Інституту соціології НАН України, в українському суспільстві з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну відбулося зростання соціальної довіри, зокрема на 6% до знайомих; на 9% загалом до людей; на 13% до сусідів; на 14% до жителів населеного пункту. Це, своєю чергою, свідчить про «потенціал самоорганізації та взаємодопомоги на мікрорівні в надзвичайно складних і стресових ситуаціях» українців [13, с. 349].

Соціальна довіра є основою для згуртованості людей і впливає на сформованість громадянського суспільства. Останнє, як відомо, є одним із чинників розвитку демократії в суспільстві. П. Штомпка наголошує на тому, що «в сучасному суспільстві довіра посилює згуртованість, зв'язки між окремою людиною і спільнотою, сприяє комунікації, формуванню толерантності, злагоди, мультикультуралізму, а також зміцнює почуття ідентичності та солідарності, прагнення співпраці та взаємодопомоги» [14, с. 44].

Якщо соціальна довіра вказує на соціальні зв'язки, то політична довіра впливає на державотворчі процеси, прийняття політичних рішень і вирішення політичних криз. Політична довіра як один із найважливіших чинників демократії, виявляє рівень та особливості підтримки суспільства владних інститутів. В цьому контексті політична довіра пов'язується з очікуванням громадян, оцінкою діяльності влади, ступенем її ефективності.

Науковий інтерес викликають результати дослідження «Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» після 16 місяців війни», проведеного фахівцями Інституту соціології НАН України. Так, щодо очікувань та довіри українців спостерігається певна динаміка і зміни (таблиця 1 і 2).

Таблиця 1

Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною (у %)?

Дата опитування	Так	Ні	Важко сказати
Листопад 2021 р.	25.7	44.2	30.2
Грудень 2022 р.	60.2	9.2	30.5
Червень 2023 р.	43.6 16.9	39.5	

Складено за: [15, слайд 13].

З таблиці видно, що є певне зниження очікувань серед українців щодо ефективних лідерів. Очікування і розчарування впливають на рівень довіри до влади, її інститутів, окремих суб'єктів. Подібні тенденції спостерігаються і щодо довіри до політичних партій (таблиця 2).

Таблиця 2

Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу (у %)?

Дата опитування	Так	Ні	Важко сказати
Листопад 2021 р.	24	45.4	30.5
Грудень 2022 р.	34.5	16.9	48.6
Червень 2023 р.	27.1	27.3	45.6

Складено за: [15, слайд 14].

В умовах війни росії проти України фахівці відзначають більше зростання політичної довіри в українському суспільстві, порівняно із соціальною. Разом з тим, фіксують нерівномірність цього зростання як до суб'єктів політики, так і за регіонами України. Так, помітним у 2022 році було зростання довіри до парламенту (+73%); прем'єр-міністра (+48%); уряду (+45%); менше до органів місцевої влади (+15%). Найвищий рівень у цьому році мали Збройні сили України, Президент (+44%) [13, с. 349-350].

Р.Дальтон вважає, що громадянин демократичного суспільства – це той, хто: вірить в індивідуальну свободу та є політично толерантним; довіряє співвітчизникам та йому притаманна певна недовіра до влади; готовий відстоювати свої права та

водночас є законослухняний; схвалює державу, що регулюється законами; підтримує основні демократичні інститути та процеси [16, с. 469-493].

У демократичному суспільстві не буває абсолютної довіри. Притаманною є певна недовіра до політичних інститутів, адже будь-який політичний устрій не досконалий. Разом з тим, високі показники недовіри до влади вказують на кризу легітимності влади. Довіру до влади можна прослідкувати через оцінку її ефективності з боку громадян. Згідно результатів вище згаданого дослідження, цей показник має позитивну динаміку (таблиця 3). У дослідженні питання стосувалося оцінки ефективності центральних органів влади (далі – ЦОВ).

Результати опитування громадської думки вказують те, переважна частина опитаних у 2023 році висловлює задоволення ефективністю роботи влади. Разом з тим, порівняно з груднем 2022 року майже удвічі зменшилася частина респондентів, які вважали, що органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками з 41% до 20% і, відповідно зросла кількість респондентів, які вказали, що влада частково справляється з обов'язками (з 46,5 у грудні 2022 року до 58,9% у червні 2023 року). Також помітною є динаміка зростання щодо оцінки «майже не справляється зі своїми обов'язками» (відповідно 9,3% у грудні 2022 року і 18,3% у червні 2023 року).

На думку М.Назаренко та А.Левицького, чинниками, що сприяють формуванню політичної довіри є:

- політична консолідація (демократичні відносини між владою, політичними інститутами та громадянами);
- політична передбачуваність (обов'язки та функції політичних інститутів, діячів відповідають очікуванням суспільства);
- політична стабільність (дотримання законів, законодавчо закріплених правил є обов'язковим для громадян);
- політична участь (ступінь залучення громадян до суспільно-політичних процесів);
- політична партисипативність (якісний діалог суспільства та влади, можливість громадянам

Таблиця 3

Як ви оцінюєте ефективність державної влади (у %)?

Рік опитування	ЦОВ майже не справляються зі своїми обов'язками	ЦОВ частково справляються зі своїми обов'язками	ЦОВ справляються майже зі всіма своїми обов'язками	Важко відповісти
Листопад 2021 р.	44	40.3	5.2	10.3
Травень 2022 р.	3,8	39.3	53.7	3.1
Грудень 2022 р.	9.3	46.5	41	3.2
Червень 2023 р.	18.3	58.9	20	2.7

Складено за: [15, слайд 32].

висловлювати свою думку, що буде врахована під час реалізації державної політики) [17, с. 49-65].

Щодо реалізації останнього чинника, то в Україні за результатами згаданого дослідження Інституту соціології спостерігається певна тенденція обмеження висловлення політичних поглядів у 2023 році порівняно з 2022 роком (таблиця 4).

Таблиця 4

Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди (у %)?

Рік опитування	Так	Ні	Важко сказати
Листопад 2021 р.	47.2	32.1	20.8
Грудень 2022 р.	75.9	9	15.1
Червень 2023 р.	63.8	14.6	21.6

Складено за: [15, слайд 12].

Слушною вважаємо думку М.Чабанної, що зміцнення довіри до влади залежить від особливості комунікації і взаємодії громадян та держави, зокрема прозорості та відкритості цих процесів. Мова йде про актуальну та достовірну інформацію щодо політичної діяльності органів влади, їх відповідних рішень та виконання, розуміння громадянами процесу прийняття політичних рішень, вільний доступ до інформації для суспільства [18, с. 12]. Науковиця деталізує поняття інформаційної прозорості влади: «нормативно-правове закріплення стандартів доступу до інформації про діяльність органів влади, її використання та поширення; відкритість інформації про ухвалені рішення з доступом до відповідних документів; оприлюднення інформації про діяльність органів державної влади у вигляді повідомлень; відкритість звітів про діяльність органів державної влади; відкритість інформації про осіб, які є суб'єктами прийняття рішень; надання відповідей на інформаційні запити (усні, письмові, електронні)» [18, с. 12]. Водночас зазначимо, що існують обмеження, які пов'язані з безпековими та оборонними заходами держави, захистом державних інтересів, прав інтелектуальної власності та приватної інформації.

Натомість, недостатня відкритість та прозорість діяльності органів державної влади завжди є сприятливою умовою для корупційних проявів, що позначається на втраті політичними інститутами підтримки суспільства та довіри до них.

Відкрита і прозора комунікація влади і суспільства зміцнює соціальну і політичну довіру. З іншого боку, довіра є одним із чинників ефективної комунікації. Аналізуючи довіру як чинник політичної комунікації, варто відзначити важливість її «включення» на таких рівнях комунікації: між суспільством державою; на міжнародному рівні; у міжособистісній взаємодії суб'єктів політики; між громадянами держави [19, с. 94-95]. Довіра є основою широкого діапазону міжособис-

тій комунікації і взаємовідносин. Ефективність і результативність останніх обумовлюється довірою чи недовірою.

Принцип партнерства між державою та суспільством є фундаментом для формування політичної участі. Останнє впливає на формування довіри до влади, загалом до політичної сфери. При чому, позитивний досвід участі може посилювати довіру, негативний може посилювати розчарування, і відповідно формувати недовіру до влади і сфери політики в цілому.

О.Крутії вважає, що діалогова модель політичної участі є однією із поширених та дієвих форм соціальної взаємодії та посилення політичної довіри [16, с. 112]. Інформаційний обмін між громадянами та владою може відбуватися за допомогою соціальних масмедіа, громадських організацій, інституту політичної експертизи тощо. Одним із сучасних інструментів політичної комунікації і формування політичної довіри є електронна демократія (е-демократія), мета якої – розширення можливостей для участі суспільства в державотворенні та прийнятті рішень завдяки використанню електронних технологій [20].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Довіра є одним із головних чинників діалогу, співпраці між державою та суспільством, яка є важливою для становлення та розвитку демократичного суспільства. Визнаючи значимість кожного зі згаданих вище підходів осмислення феномену довіри, погоджуємося із тим, що політична довіра є складним і багатовимірним феноменом, обумовлюється низкою чинників і має динамічний характер. Важливими для розуміння є ціннісний і комунікативний виміри політичної довіри, які позначаються на ефективності діяльності політичних інститутів, консолідації суспільства, взаємодії держави і суспільства, затвердженні цінностей демократії.

Політична довіра є продовженням і певним втіленням соціальної довіри і навпаки. Сучасне осмислення довіри як ресурсу розвитку суспільства і демократії передбачає аналіз таких аспектів як прозорість та відкритість влади; залучення громадян до політичного життя і прийняття політичних рішень; діалог між владою та суспільством. Перспективним є вивчення проблеми формування (не) довіри завдяки використанню сучасних інформаційних і комунікативних технологій, які змінили шляхи доступу до інформації, впливають на комунікацію, розширюють можливості участі громадян в політичних процесах. В умовах посилення ролі сучасних засобів масової комунікації на сучасне життя й політику актуального звучання набуває питання використання цих технологій на формування політичної (не) довіри. Також подальшого наукового осмислення потребують питання особливостей та трендів політичної довіри в умовах війни та криз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кондрашова-Діденко В.І., Діденко Л.В. «Згорнене впливання» довіри на соціо-економічні перетворення країни. Економіка та держава. 2010. № 8. С. 4-6.
2. Кожем'якіна О.М. Довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: 09.00.03. Київ, 2020. 35 с.
3. Міщенко А.Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2010. 20 с.
4. Докторова Д. Теоретичні підходи до розуміння поняття «довіра». Соціологічні студії. 2014. № 1. С. 50-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socst_2014_1_9
5. Карнаух А.А., Зайченко Л.М. Осмислення понять «довіра» та «політична довіра» у політичній науці. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2022. Вип. 28. С. 60-66. URL: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pnspd/article/view/871/790>
6. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. N.Y.: Simon and Shuster, 2000. 541 p.
7. Mishler W., Rose R. What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies. Comparative Political Studies. 2001. Vol. 34. N 1. P. 30-62.
8. Пашина Н.П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства: монографія. Луганськ: Ноулідж, 2013. 416 с.
9. Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В.Ющенко. Київ: Основи, 2001. 302 с.
10. Коулман Дж. Капітал соціальний і людський. Суспільні науки і сучасність. 2001. № 3. С. 121-139.
11. Супрунець Т.А. Концептуалізація поняття «довіра» в контексті соціогуманітарних досліджень. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2013. Вип. 7. С. 77-86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VInu_sociology_2013_7_10
12. Левчук Б.О., Мелих О.В. Довіра як спосіб легітимації влади. Наукові записки кафедри політології НаУКМА. 2018. Вип. 1. С. 21-40.
13. Українське суспільство в умовах війни. 2022: монографія / С.Дембіцький та ін.; за ред. Є.Головахи, С.Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
14. Кузьмук О.М. Теоретична інтерпретація концепту «довіра» в соціології. Грані. 2015. № 5. С. 42-45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_5_9
15. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» після 16 місяців війни»: назва з екрану. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/news/2022/sm-ukrainske-suspilstvo_-2023-rezultati-monitoringu-is-nanu.pdf (дата звернення: 10/11/2023).
16. Крутій О. Діалогова взаємодія органів державної влади та громадськості: монографія. Харків: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2008. 236 с.
17. Назаренко М. Левицький А. Сучасний стан та шляхи вдосконалення політичної довіри в умовах демократизації. Публічне управління і право: історія, теорія, практика : збірник наукових праць. 2021. Вип. 1. С. 49-55.
18. Чабанна М.В. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії. Магістеріум. 2014. Вип. 58. Політичні студії. С. 8-14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_p_2014_58_4
19. Крутій О. М. Політичний діалог як чинник довіри народу до влади. Інвестиції: практика та досвід. 2012. № 5. С. 93-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2012_5_27
20. Махначова Н.М. Е-демократія як інструмент розвитку громадянського суспільства та ефективного партнерства в публічній сфері. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 10. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/10_2018/25.pdf